

נוודים-רועים בספר הדרומי-מערבי של ממלכת יהודה בתקופת הממלכה המפולגת

Author(s): נדב נאמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 3 (תשמ"ז), pp. 261-278

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70061928>

Accessed: 05/12/2011 15:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

נוודים-רועים בספר הדרומי-מערבי של ממלכת יהודה בתקופת הממלכה המפולגת

מאת נדב נאמן

א

מאז ראשית המחקר של תולדות עם ישראל מתלבטים חוקרים בבעיית מהימנותו של ספר דברי הימים כמקור היסטורי. בספר מצוי חומר רב שאין לו מקבילות בספרים אחרים במקרא, ולכאורה ניתן להסתייע בו כדי להשלים פערים בידיעותינו על התקופה שבה עוסק הספר. ואולם, אפילו עיון שטחי בכתובים מעמידנו על הקשיים הרבים העומדים בפני החוקר שברצונו לנצל חומר זה. ספר דברי הימים נתחבר בתקופה מאוחרת מאוד, אל נכון בראשית המאה ה' לפסה"נ¹, ותפיסת ההיסטוריה המיוחדת לו וכן המגמתיות הבולטת הבאה לידי ביטוי בכל תיאוריו את העבר, עוררו תדיר ספקות ותהיות לגבי ערכו כמקור לחקר ההיסטוריה². העדות הברורה לחוסר אמינותו כמקור היסטורי באה מתוך התבוננות באופן שבו עיבד מחברו את החומר שמצא בספרי שמואל ומלכים. הלה נטל לעצמו מידה מפתיעה של חירות בשימוש בחומר הקדום: הרבה להשמיט או להרחיב, לשנות או לשפץ את המקורות שלו, ואף הוסיף קטעי תיאור שלמים שאין להם ולא כלום עם העבר ההיסטורי, וכל כולם פרי מגמתו להתאים את מהלך ההיסטוריה של עם ישראל לתפיסותיו. מציאותם של תיאורים רבים, המרוחקים מרחק רב מן המציאות הקדומה, מחייבת את החוקר לזהירות יתר בבואו לדון בכתובים אחרים משל אותו מחבר. בעניין זה ראוי לדון בחומר המקראי באותה מידה של זהירות והסתייגות שבה אנו נוהגים בכל מקור היסטורי שחלקים ממנו הוכחו כבלתי אמינים או אף בדויים, שהרי מה שהוכח לגבי חלקים אחדים עשוי להתגלות בעיון ביקורתי גם לגבי חלקים אחרים, שאף הם יצאו מקולמוסו של אותו כותב.

בספרות המחקר שנכתבה במרוצת השנים, ובייחוד בין חוקרים ממוצא גרמני, נהגו תדיר זהירות רבה בשימוש בספר דברי הימים כמקור היסטורי, ופעמים אף נפסלה עדותו ומהלך ההיסטוריה הקדומה שוחזר בהסתמך על מקורות אחרים. מפתיע איפוא להיווכח, שדווקא בדיונים היסטוריים שנכתבו בשפת הקודש, רווחת 'מתירנות' מפליגה בכל הנוגע

1 H.G.M. Williamson, *Israel in the Books of Chronicles*, Cambridge 1977, pp. 83–86
2 לסקירה מפורטת של תולדות המחקר, ראה: שרה יפת, 'המהימנות ההיסטורית של ספר דברי-הימים – לתולדות מחקר הבעיה ומקומה בחקר המקרא', בתוך: י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 327–346, ושם ספרות נוספת. לדיון מקיף בספר דברי הימים כחטיבה ספרותית מיוחדת במסגרת ההיסטוריוגרפיה המקראית, ראה: הנ"ל, אמונות ודעות בספר דברי-הימים ומקומן בעולם המחשבה המקראית, ירושלים תשל"ז.

לחומר ההיסטורי המופיע בספר: פעמים רבות נידון ספר דברי הימים כשווה ערך לספר מלכים, ועדותו על תולדות ישראל נתקבלה ככתבה וכלשונה, בלא ביקורת ובלא כל מאמץ לבחון את מהימנותם של הכתובים ואת ערכם לשחזור ההיסטורי³. גם בחיבורים שנכתבו בשפות אחרות ניתן למצוא ביטוי לגישה זו, שביסודה עומדת ההנחה בדבר מהימנותו הבסיסית של החומר היתר המצוי בספר, וכי כל שעל החוקר לעשות הוא לשבץ את הכתובים, בדרך זו או אחרת, במסגרת תיאור תולדות ישראל. יש לקבוע כבר בפתח הדיון, שלא ניתן להסתייע בחומר המצוי בספר דברי הימים לשם שחזור תולדות ישראל אלא לאחר דיון ביקורתי מורכב, דיון שיכלול ניתוח לשוני של הקטע הנידון, עיון במקומו במסגרת תיאור העבר של מחבר הספר, חשיפת מגמותיו, בחינת המקורות שמהם עשוי היה המחבר לשאוב את ידיעותיו ובדיקת התאמתו של התיאור למציאות של התקופה שאליה הוא מיוחס.

דוגמאות נאות לדרך דיון מורכבת מעין זו ניתן למצוא בספרו המקיף של פ' וְלִטְן: היסטוריה ותיאור היסטוריה בספר דברי הימים⁴. ולטן דן דיון לשוני והיסטוריוגרפי קפדני בכל יחידת תיאור, תוך ניסיון לבחון את מידת התאמתה למציאות ההיסטורית של התקופה שאליה היא מיוחסת (ימי בית ראשון), ותוך השוואתה למציאות בת זמנו של המחבר (תקופת שיבת ציון). בעקבות דיון מקיף זה הגיע ולטן למסקנה, שתרומתו של הספר לשחזור מצב הדברים בימי בית ראשון מועטת, וכי רק קטעים קצרים אחדים המופיעים בו נשענים על מקורות קדומים מהימנים. ניתן כמובן לחלוק על מסקנותיו לגבי ערכם ההיסטורי של קטעים אלה או אחרים, אבל עצם גישתו המיתודית והעיון הביקורתי הקפדני בכל יחידות התיאור משמשים דוגמה לדרך הדיון הראויה בספר.

במסגרת מאמר זה ננסה לבחון את העדויות על קבוצות השבטים ששכנו בספר הדרומי-מערבי של ממלכת יהודה בתקופת הממלכה המפולגת (המאות ה'ט'–ה'ח' לפסה"נ), כפי שהן מופיעות בספר דברי הימים. בכוונתי לנסות ולהוכיח, שלידי מחבר הספר הגיע מקור קדום, שעדותו נסבה על יחסיהם של מלכי יהודה עם נוודים-רועים ששכנו בחבל זה, וכי הוא שביץ עדות זו בחיבורו בהתאם להבנתו את המקור הקדום ולפי מגמות שהנחו אותו בכתיבתו. אגב דיון זה ננסה לבחון גם קטעים נוספים שיש בהם כדי להאיר את בעיית המקורות שעמדו לנגד עיני המחבר שלנו ואת הדרך שבה עיבד את מקורותיו ושיקע אותם בחיבורו. לאור זאת ננסה להגיע להערכה כוללת בדבר הגישה שראוי לנקוט בה לשם ניצול הספר כמקור היסטורי לחקר ימי בית ראשון.

3 ראה לדוגמה את הערכים הנוגעים למלכי יהודה באנציקלופדיה מקראית (ירושלים תש"י–תשמ"ב), או את תיאור ימי המלוכה בסדרה ההיסטוריה של עם ישראל (עורך: א' מלמט), תל אביב תשמ"ב, ובסדרה ההיסטוריה של ארץ-ישראל (עורך: י' אפעל), ירושלים 1984.

4 P. Welten, *Geschichte und Geschichtsdarstellung in den Chronikbüchern* (WMANT, 42), Neukirchen-Vluyn 1973

ב

ראוי לפתוח את הדיון בפרשת מלחמתו של אסא מלך יהודה בזרח הכושי (דברי הימים ב יד-ח)⁵. אפיזודה זו שובצה על ידי בעל דברי הימים במסגרת תיאור הצלחותיו של אסא בעקבות הריפורמה הפולחנית שערך, הצלחה שכללה את ביצור הממלכה וחיוזקה (יד-ו), הרחבת כוחו של הצבא הלוחם (יד ז) וניצחון בקרב על התוקף. הקטע נידון בהרחבה יתרה על ידי ג'לטון⁶, אשר עמד על כך שמרובות בו מטבעות לשון מאוחרות. המקומות הנזכרים בתיאור, גרר ומרשה, ידועים הן בימי בית ראשון והן בימי בית שני, בעוד שצבא המורכב בעיקרו מכושים (= נובים) מתאים לתקופה הפרסית יותר מאשר לימי אסא. לאור זאת סבר ולטון, שהתיאור משקף ביסודו את המתיחות בדרום יהודה בימיו של בעל דברי הימים, וכי כל כולו קונסטרוקציה מלאכותית מפרי עטו, תוך השלכת המציאות המאוחרת לימי בית ראשון וייחוסה לימיו של אסא⁷. ראוי להוסיף על כך, שעצם התאמתה של סיטואציה מסוימת לימי בית ראשון אינה יכולה להחשב ראייה מוצקת למהימנותה ולקדמותה: גם מי שכותב חיבור פיקטיבי ומייחס אותו לתקופה קדומה, ינסה להתאים כמיטב יכולתו את הפרטים הטופוגרפיים, הצבאיים, ההיסטוריים וכיוצא"ב לתקופה שאליה מיוחס התיאור. כדי להתמודד עם הטענות שהעלה ולטון בדבר אי-מהימנותו של הכתוב יש לבחון אותו מנקודות מבט אחרות.

(א) בקטע נזכר שמו של מנהיג האויב, זרח. בכל תיאורי המלחמות המופיעים בספר דברי הימים מתקופת הממלכה המפולגת, שאין להם מקבילות בספר מלכים, היריב תמיד אנונימי, ורק בפרשה זו נוקב המספר במפורש בשמו. השם זרח נזכר פעמים אחדות במקרא⁸, ולענייננו ראוי להדגיש, שאחת המשפחות החשובות של בני שמעון, אשר שכנו לא הרחק דרומה מאיזור ההתנגשות, התייחסה על זרח (במדבר כו יג; דברי הימים א ד כד).

(ב) בקטע בולט המתח בין תיאור המלחמה לבין תוצאותיה: בעוד שהמלחמה נערכה נגד צבא סדיר, המורכב מהמוני לוחמים ('אלף אלפים') ושלוש מאות מרכבות, מסתיימת הפרשה בתיאור פשיטה שפשט צבא יהודה על יישובים ששכנו בסביבות גרר, הכאת בתי

5 לדיונים בפרשת מלחמתו של אסא בזרח הכושי, ראה: יפת, אמונות ודעות (לעיל, הערה 2), עמ' W.F. Albright, 'Egypt and the Early History of the Negeb', *JPOS*, IV (1924), :171-170 pp. 146-147; W. Rudolph, *Chronikbücher* (HAT, 21), Tübingen 1955, pp. 240-244; A. Alt, 'Saruhen, Ziklag, Horma, Gerar', *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, III, München 1959, p. 415; S. Hidal, 'The Land of Cush in the Old Testament', *Svensk Exegetisk Årsbok*, XLI-XLII (1976-1977), pp. 100-101; H.G.M. Williamson, *1 and 2 Chronicles* (The New Century Bible Commentary), Grand Rapids-London 1982, pp. 263-266.

6 ולטון (לעיל, הערה 4), עמ' 137-129.

7 שם, עמ' 140-137.

8 ש"א ליונשטאם, 'זרח', אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשי"ד, טורים 942-941.

האב שעסקו בגידול צאן ובקר ('אהלי מקנה'; אהל במשמעות של בית אב)⁹, ולקחת שלל רב של צאן וגמלים. תפנית זאת בתיאור עשויה לרמז על כך, שתחילה סיפר הכתוב על מלחמה בעלת אופי מקומי, וכי זו הפכה למלחמה כוללת רק בעקבות עיבוד מאוחר.

(ג) מי הם הכושים שזרח היה מנהיגם? שתי השקפות שונות הובעו במחקר בשאלה זו ולשתייהן סימוכין בקטע שלנו ובכתובים נוספים. לפי האחת מתאר המספר מסע צבאי מצרי בהנהגת זרח הכושי, שיצא למלחמה נגד ממלכת יהודה בימי אוסרכון א' מלך מצרים (889–929)¹⁰. טענה זו נסמכת בעיקר על גודל הצבא שלחם במלך יהודה לפי התיאור בקטע זה. ואכן, מתוך השוואה לתיאורים נוספים בספר (דברי הימים ב יב ג; טז ח) עולה בבירור שהמחבר זיהה את הכושים כנובים, וראה לנגד עיניו מסע צבאי בהנהגת מצביא/מלך נובי. לפי דעה אחרת היו הכושים בני שבטים שישבו סמוך לממלכת יהודה¹¹. טענה זו נסמכת על הזכרת 'הערכים אשר על יד כושים' לצד פלשתים בדברי הימים ב כא טז, ועל דברי הימים א ד לט–מא, שם נזכרים בני חם שישבו ב'מבוא גרר' (כך יש לגרוס במקום זה כדעת רוב המפרשים)¹². לפי לוח העמים נמנה כוש על בני חם (בראשית י ז–ח), ומאחר שהמחבר שלנו זיהה את כוש שבלוח העמים עם בני כוש ששכנו דרומית מערבית לממלכת יהודה, הוא כינה את האחרונים 'בני חם' (על מגמתו של כינוי זה ראה להלן)¹³. בשלושה מקורות בלתי תלויים זה בזה נזכרים איפוא כושים/בני חם כשכניה של יהודה בגבולה הדרומי-מערבי.

(ד) לקטע המספר על מלחמתו של אסא בזרח הכושי ישנן נקודות מגע עם תיאור התפשטותם של בני שמעון לאיזור התווך שבין ממלכות יהודה ופלשת (דברי הימים א ד

9 רודולף (לעיל, הערה 5), עמ' 242; ולטן (לעיל, הערה 4), עמ' 134.

10 להשקפה זו ואריאציות אחדות. ראה למשל: ש' ייבין, 'הממלכה המפולגת: רחבעם-אחז / רבעם-פחך', בתוך: א' מלמט (עורך), 'ימי המלוכה – היסטוריה מדינית (ההיסטוריה של עם ישראל, סדרה ראשונה: מראשית עד מרד בר-כוכבא)', ירושלים תשמ"ב, עמ' 90–91; E.L. Curtis, *The Books of Chronicles (ICC)*, Edinburgh 1910, pp. 382–383; K.A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 B.C.)*, Warminster 1973, p. 309.

11 ש' ייבין, 'סביבת ירושלים ערב תקופת האבות', מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 36–39; י' ליוור, 'כוש', אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טור 69: הידאל (לעיל, הערה 5), עמ' 100–101; ויליאמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 264–265.

12 קרטיס (לעיל, הערה 10), עמ' 116; רודולף (לעיל, הערה 5), עמ' 40–41; ויליאמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 62; י' אהרונ, 'ארץ גרר', ארץ ישראל, ג (תשי"ג), עמ' 108 והערה 7. ואולם ראה: D. Barthélemy, *Critique textuelle de l'Ancien Testament. 1. Josue, Juges, Ruth, Samuel, Rois, Chroniques, Esdras, Nehémie, Esther (Orbis Biblicus Orientalis, 50/1)*, Fribourg–Göttingen 1982, p. 437.

13 במובאות נוספות נזכרים בני כוש(ן), שנדדו יחד עם המדינים בשולי הארץ הנושבת (במדבר יב א; חבקוק ג ז). מסתבר שהללו היו קשורים בקשרי מוצא עם הכושים הנזכרים בספר דברי הימים, וכי האחרונים נאחזו בחבל הנגב המערבי, בעוד שאחיהם היו קשורים לחבלים בדרום עבר הירדן. ראה: ב' מור, 'כוש', אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 70–71: הנ"ל, 'ארץ כנען בימי הממלכה התיכונה של מצרים', כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 17–18.

לט-מא). משותף לשני הקטעים: הכינוי 'גיא' לנחלים שמירצם ממזרח למערב ('עד למזרח הגיא', 'בגיא צפתה למרשה'), כינוי המופיע גם במסורת ספר שמואל (א יז נב: 'וירדפו... עד בואך גיא'); ההתפשטות לחבל גרר ('מבוא גרר', 'עד לגרר', 'סביבות גרר'); הפשיטה על בני כוש (המכונים 'מן חם' או 'כושים') ששכנו בחבל זה; המונח 'אהלים' ('אהליהם', 'אהלי מקנה'), שבו משתמש המספר כדי לתאר את בתי האב שישבו באיזור. המינוח המשותף לשני הקטעים נובע לדעתי מן המקור שממנו שאב בעל דברי הימים את ידיעותיו על פרשיות אלה¹⁴.

בחינה מקרוב של הקטע המספר על התפשטות בני שמעון בימי חזקיהו מאפשרת להדגים את הדרך שבה עיבד בעל דברי הימים את המקור הקדום, תוך שהוא מצרף אליו חומר נוסף שאותו שאב מסיפורי המקרא ומשלב לתוכו תפיסות תיאולוגיות המנחות את כתיבתו. הכתוב בפסוק מ: 'וימצאו מרעה שמן נטוב והארץ רחבת ידים ושקטת ושלחה', נשען בבירור על תיאור נדודי שבט דן מן השפלה צפונה, החרמת תושבי העיר הכנענית ליש והורשתם (שופטים יז, י, כז). תיאור הכושים כבני חם נשען כאמור על לוח העמים (בראשית י). על בני חם נמנו כמוכן גם הכנענים (בראשית י, טו-יט), והתיאור 'מן חם' לכושים איננו מקרי, אלא בא להדגיש שדוגמת הכנענים ראוי לקיים גם בהם את דין החרם. מכאן הסבר להמשך הכתוב (פסוק מא): 'ויחרימם עד היום הזה וישבו תחתיהם', תיאור הנשען על מצוות הורשת עמי הקדם שישבו בארץ לפי ספר דברים (ב יב, כ-כג). התיאור המקורי על התפשטותם של בני שמעון למערב בימי חזקיהו, שאז היכו את הנוודים-הרועים שישבו בסביבות גרר והרחיבו את תחום המחיה של עדריהם, עובד על ידי בעל דברי הימים לפי הדגם של הורשת עמי כנען בידי בני ישראל, ובני שמעון תוארו כמגשימי החרם הקיים מקדמת דנה לגבי תושבי הארץ 'הישבים שם לפנים'. לתיאור המקורי של השתלשלות הדברים בימי חזקיהו נוסף בדרך זו נופך רב, שאין לו ולא כלום עם ההתרחשות ההיסטורית¹⁵.

14 פרשנים תיקנו לעתים את הכתוב 'ויכו את אהליהם' וגרסו 'ויכו את אהלי חם'. ראה: רודולף (לעיל, הערה 5), עמ' 42; A.B. Ehrlich, *Randglossen zur Hebräischen Bibel*, VII, Leipzig 1914, p. 329; J.W. Rothstein and J. Hänel, *Das erste Buch der Chronik übersetzt und erklärt* (Kommentar zum Alten Testament, XVIII, 2), Leipzig 1927, pp. 85–86 ואולם, ראה: ברתלמי (לעיל, הערה 12), עמ' 437.

15 נראה לי שיש לחלוק על הקביעה של יפת (אמונות ודעות [לעיל, הערה 2], עמ' 168, הערה 571), כי המסורת על מלחמת בני שמעון במעונים ובעמלק והמסורת על מלחמת בני ראובן בהגריאים 'הובאו בספר בצורתן הראשונית וללא עיבוד'. כמו כן יש להטיל ספק בקביעה, שהמסגרת השבטית של בני שמעון כבר לא נתקיימה בימי חזקיהו, וכי הקטע כולו הוא פרי המצאה ומשקף את המציאות בדרום-מערב יהודה בתקופה הפרסית. ראה: G. Hölscher, *Palästina in der persischen und hellenistischen Zeit*, Berlin 1903, p. 19; E.A. Knauf, *Ismael. Untersuchungen zur Geschichte Palästinas und Nordarabiens im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden 1985, p. 68; idem, 'Mu'näer und Mäuniter', *WO*, XVI (1985), pp. 114–122. עם קום המלוכה הועברו סמכויות רבות, שבחברה פרי-מלוכנית היו נתונות בידי המוסדות השבטיים, לידי השלטון המרכזי, ועקב כך הלך ונעלם המבנה השבטי העל-משפחתי במחוזות רבים של הממלכה. תהליך זה חל בראש

עֵיבוֹד זֶה שֶׁל הַחוֹמֶר הַקָּדוֹם בִּידֵי בַעַל דְּבָרֵי הַיָּמִים עָשׂוּי לִשְׁמֵשׁ דָּגֶם לַהֲבֵנָה אֹפֶן עֵיבוֹד הַמִּקּוֹר הַקָּדוֹם בַּפְּרָשָׁה מִלַּחֲמָתוֹ שֶׁל אֲסָא בִּזְרַח הַכּוֹשִׁי. וְאוֹלָם, לִפְנֵי שֶׁנִּסְנָסָה לַהֲגִיעַ לַהֲעֵרָכָה מֵאוֹזֶנֶת שֶׁל פְּרָשָׁה זוֹ יֵשׁ לִבְחֹן תִּיאֹרִים נֹסְפִים הַקְּשׁוּרִים לְאוֹתוֹ חֵבֶל אֶרֶץ, הַעֲשׂוּיִים לְלַמְּדֵנוּ עַל דֶּרֶךְ טִיפּוֹלוֹ שֶׁל מַחְבֵּר זֶה בַּמִּקּוּרוֹתָיו.

לְצַד בְּנֵי חָם נִזְכָּרִים בְּדְבָרֵי הַיָּמִים אֲדָמָה גַּם הַמַּעֲוֹנִים (כְּתִיב: הַמַּעֲוֹנִים)¹⁶. עַל יִשְׁיָבָתָם שֶׁל הַמַּעֲוֹנִים בְּאִיזוֹר זֶה מִלְמַד הַכְּתוּב הַעוֹסֵק בַּמִּלְחָמוֹת עֲזוּיָהוּ (דְּבָרֵי הַיָּמִים ב' כו ז-ח): 'וַיַּעֲזְרוּהוּ הָאֱלֹהִים עַל פְּלִשְׁתִּים וְעַל הָעֲרִבִים הַיֹּשְׁבִים בְּגוֹרֵבַעַל וְהַמַּעֲוֹנִים; וַיִּתְּנוּ הָעַמּוֹנִים

וּרְאִשׁוֹנָה בַּחֲבֵרָה הַיּוֹשֶׁבֶת קֶבֶעַ, שֶׁלַּחֲקֵלָאוֹת, לְמַלְאכָה וּלְסַחֵר מִקּוֹם מִרְכֹּזִי בְּכֻלְתָּהָ. לְעוֹמֶת זֹאת נִודְעָה חֲשִׁיבוֹת רַבָּה לְסוֹלִידִירוֹת הָעַל־מִשְׁפָּחָתִית בַּחֲבֵרוֹת שֶׁפְּרִנְסָתָן הִיָּתָה מְבֹסֶסֶת בַּעֲיָקָר עַל גִּידוֹל בְּעָלֵי חַיִּים, וְאִשֶּׁר נִדְיָדָה עוֹנֵתִית הִיָּתָה חֶלֶק בְּלִתִּי נִפְרָד מְאוּרַח חַיִּיהָ. בַּחֲבֵרוֹת אֱלֹהֵי הַמִּשְׁכָּה הַהֵנָּהגָה הַשְּׁבֵטִית לְמֵלֵא תַּפְקִיד חָשׁוּב, וְזֹאת מִשּׁוֹם שֶׁהַשְּׁלֹטוֹן הַמִּרְכִּזִּי הַתְּקַשָּׁה לְתַפּוֹס אֶת מְקוֹמָהּ בַּעֲת הַנִּדְיָדָה לְאוֹזֹרִים שֶׁמַּחוּץ לַגְּבוּלוֹת הַמַּמְלָכָה. לְפִיכָךְ אֵינִי סוֹכֵר, שֶׁמִּבְנֵה שְׁבֵטֵי הַמִּשְׁכָּה לְהַתְקִיִּים דּוּוֹקָא בְּאֹזְרֵי מוֹשְׁבָם שֶׁל שְׁבֵטִים דּוֹגְמָת שְׁמַעוֹן וְרָאוּבֵן, שִׁישְׁבוּ בַּחֲבֵלִים הַפְּרִיָּאֵלִים שֶׁל הַמַּמְלָכָה וּשְׁלִגִידוֹל בְּעָלֵי חַיִּים נִודַע מִקּוֹם מִרְכִּזִּי בְּכֻלְתָּהָ. קְבִיעָה זוֹ עוֹמֶדֶת בְּנִיגוֹד לְמַה שְׁמִקּוּבֵל בְּדֶרֶךְ כָּלֵל בַּחֲקֵר הַמִּקְרָא, וַיֵּשׁ בְּכוֹנֵתִי לְהַרְחִיב בְּנוֹשָׂא זֶה בְּמִקּוֹם אַחֵר. לְטַעֲנָה שֶׁלִּשְׁבֵט שְׁמַעוֹן לֹא הִיָּתָה מְעוֹלָם נַחֲלָה בְּאִיזוֹר הַנֶּגֶב, וְכִי דְבָרֵי הַיָּמִים אֲדָמָה לֹד-מֵא נִתְחַב לְפָרֵק בּוֹזֵמֶן מְאוּרַח וּבַמִּקּוּרוֹ לֹא הִיָּה קֶשֶׁר כָּלֵל לְבִנֵּי שְׁמַעוֹן, רֹאֵה: S. Mittmann, 'Ri. 1,16f und das Siedlungsgebiet der kenitischen Sippe Hobab', *ZDPV*, XCIII (1977), pp. 217–219, n. 14

בְּמֵאמֶר שֶׁנִּתְפָּרֵס לְאַחֲרֹנָה טַעֵן קִנְאוּף (לְעִיל, הָעֵרָה 15, עַמ' 116–119), שֶׁהַכְּתִיב 'מַעֲוֹנִים' הוּא מִקּוּרִי וּמִשְׁקָף אֶת הַמִּצִּיאוֹת בַּסֶּפֶר הַדְּרוּמִי-מַעֲרָבִי שֶׁל הָאֶרֶץ בְּמֵאָה ה' לְפָסֶה: נ, בַּעֲת שֶׁנִּתְחַבְּרָה הַמִּסּוּרָה עַל הַתְּפִשּׁוֹת בְּנֵי שְׁמַעוֹן. נֹסֵחַ הַמִּסּוּרָה 'מַעֲוֹנִים' בְּדְבָרֵי הַיָּמִים ב' כו ז (וְכֵן בַּפְּסוֹק ח, שֶׁנִּשְׁתַּבֵּשׁ לְ'מַעֲוֹנִים') הוּא פְּרִי שִׁיבוֹשׁ מְאוּרַח, שֶׁנִּפְל בַּהֲשַׁפְעָה הַנּוֹסֵחַ הַמִּקּוּרִי שֶׁל דְּבָרֵי הַיָּמִים ב' כ א 'מַהֲמַעֲוֹנִים' (אוֹתָם הוּא מְזוּהָ כְּתוֹשְׁבֵי בֵּית בַּעַל מַעוֹן, יִישׁוּב בַּעֲבֵר הִירְדֵן מִדְּרוֹם-מַעֲרָב לְמִידְבָּא). הַשְּׁעָרָה זוֹ פּוֹתַחָה לְבִיקוּרָת כָּל אֶחָד מִמִּרְכִּיבֵיהָ. נֹסֵחַ הַמִּסּוּרָה לְמוֹבָאָה הָאַחֲרֹנָה הוּא 'מַהֲמַעֲוֹנִים', וַיִּיתֵכֶן שְׁאִינוֹ אֵלָּא כָּפֶל גִּירְסָה שֶׁנִּשְׁתַּרְבֵּב בּוֹזֵמֶן מְאוּרַח לְטַקְסָט (וִילִיאַמְסוֹן [לְעִיל, הָעֵרָה 5], עַמ' 293–294). הַהֲנָחָה שֶׁתַּעֲתִּיקִי הַשְּׁמוֹת בְּתִיאֹר מִלְחָמוֹת עֲזוּיָהוּ תוֹקֵנָה בַּהֲשַׁפְעָה מִקּוֹר זֶה רַחוּקָה מִן הַדַּעַת: מְדוּעַ זֶה יִשׁוּנָה שְׁמָה שֶׁל קְבוּצָה שְׁבֵטִית, שֶׁשָּׁכְנָה בַּסֶּפֶר הַדְּרוּמִי-מַעֲרָבִי שֶׁל מַמְלַכַת יְהוּדָה, בַּהֲשַׁפְעָה שְׁמָה שֶׁל קְבוּצָה שֶׁשָּׁכְנָה בַּחֲזִית הַמְּזוּרְחִית שֶׁל הַמַּמְלָכָה (וּשְׁלֹפִי הַשְּׁעָרָה שֶׁל קִנְאוּף נִשְׂאָה אֶת שְׁמוֹ שֶׁל יִישׁוּב שֶׁשָּׁכֵן בְּאִיזוֹר זֶה)? יֵתֵר עַל כֵּן, בַּתְּקוּפָה הַפְּרָסִית וְהַהֲלִינִיסְטִית יִיסְדוּ בְּנֵי מַעוֹן, שֶׁשָּׁכְנוּ בְּדְרוֹם עֲרָב, מוֹשְׁבוֹת מִסְתָּרִיֹת בְּמִצְרַיִם וּבְחֵבֶל עֻזָּה (י' לִיוֹר, 'מַעוֹן, מַעֲוֹנִים', אֲנִצִּיקְלוֹפֵדִיָּה מִקְרָאִית, ה', יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁכ"ח, טוֹרִים 189–190; קִנְאוּף, שֵׁם, עַמ' 116–117, וְשֵׁם סְפָרוֹת נֹסֶפֶת). הַמַּעֲוֹנִים הָיוּ יְדוּעִים הֵיטֵב לְסוֹפְרִים בְּנֵי זְמַנָּה בִּיהוּדָה, וְאֵין לַהֲעֵלוֹת עַל הַדַּעַת שֶׁבַתְּקוּפָה זוֹ יִשְׁתַּבֵּשׁ כְּתִיב שְׁמֵם, 'מַעֲוֹנִים', לְכְּתִיב הוֹר לְמִצִּיאוֹת הַתְּקוּפָה, 'מַעֲוֹנִים'. תַּהֲלִיךְ הַמִּסְרָה הִיָּה בַּהֲכָרַח הַפּוֹךְ: בְּשֵׁל הַמִּצִּיאוֹת בַּתְּקוּפָה הַמְּאוּרַחַת נִשְׁתַּבֵּשׁ לְעֵתִים הַכְּתִיב הַקָּדוֹם שֶׁל הַשֵּׁם, 'מַעֲוֹנִים', וְהַפֶּךְ לְ'מַעֲוֹנִים'. עֲדוֹת לֶכֶךְ בְּגִירְסָאוֹת שֶׁל תַּרְגוּם הַשְּׁבַעִים לְדְבָרֵי הַיָּמִים ב' כו ז-ח, וְכֵן בְּנוֹסֵחַ הַכְּתִיב לְדְבָרֵי הַיָּמִים אֲדָמָה. בְּמוֹבָאָה הָאַחֲרֹנָה יֵשׁ לְהַעֲדִיף לְפִיכָךְ אֶת נֹסֵחַ הַקְּרִי 'מַעֲוֹנִים', נֹסֵחַ הַנֶּתֶמֶךְ עַל יְדֵי הַתַּרְגוּם הָאֶרְמִי. הַשְּׁתַּמְרוּתוֹ שֶׁל הַנּוֹסֵחַ 'מַעֲוֹנִים', לְמִרּוֹת הַמִּצִּיאוֹת הַמְּאוּרַחַת, מַעֲדִי לְדַעַתִּי עַל קְדָמוּתָהּ שֶׁל מִסּוּרָה זוֹ, שֶׁזְמַנָּה עוֹד יְמִימֵי בֵּית רִאשׁוֹן, כֹּאשֶׁר הָיוּ הַמַּעֲוֹנִים שֶׁכְּנִיָּה שֶׁל מַמְלַכַת יְהוּדָה בַּסֶּפֶר הַדְּרוּמִי-מַעֲרָבִי שֶׁל הָאֶרֶץ. הַתִּיקוֹן 'מַעֲוֹנִים' שֶׁהוֹצֵעַ בַּפְּסוֹק זֶה בַּהֲקַבְּלָה לְ'אֱלֹהִים' (רְדוּלוֹף [לְעִיל, הָעֵרָה 5], עַמ' 42; וִילִיאַמְסוֹן [לְעִיל, הָעֵרָה 5], עַמ' 62), נִרְאֶה מִיּוֹתֵר.

מנחה לעזיהו וילך שמו' עד לבוא מצרים כי החזיק עד למעלה'. בפסוק ז יש לגרוס (עם התרגום הארמי): 'הישיבים בגרר ועל המעונים'¹⁷; ואילו בפסוק ח חל שיכול אותיות, ויש לגרוס 'ויתנו המעונים'¹⁸. בתיאורים מימי עוזיהו וחזקיהו מופיעים המעונים כיושבי חבל גרר, איזור החיץ שבין ממלכות פלשת ויהודה, ולפי תיאור דברי ימי עוזיהו הם ישבו בשכנות לערבים. כתיב השם ('מעונים'), הנבדל מהכתיב של התקופות הפרסית וההלניסטית ('מענינים'), מעיד בעליל על קדמותן של מסורות אלה (ראה לעיל, הערה 16). לפרשת מלחמות עוזיהו בפסוקים ו, ז-ח (פסוק ו-הוא כנראה תוספת מאוחרת)¹⁹ מבנה מגובש: תחילה נזכרות המלחמות בצפון פלשת נגד גת, יבנה ואשדוד, ולאחר מכן נזכרות המלחמות בדרום פלשת, שבעקבותיהן יצא שמו של עוזיהו 'עד לבוא מצרים'. מקובל בין חוקרים לראות בכתובים אלה עדות מהימנה מימי עוזיהו²⁰. ג'לטן דן דיון מקיף בפיסקה זו והגיע למסקנה שונה: לקטע גרעין היסטורי מצומצם בלבד – מלחמה שניהל עוזיהו נגד שלוש ערי פלשת (גת, יבנה ואשדוד), ושזכר לה בפסוק ו. גרעין היסטורי זה הורחב על ידי בעל דברי הימים, אשר הוסיף לעוזיהו ניצחונות בחזיתות אחרות (נגד הערבים והעמונים), ניצחונות שבעקבותיהם התעצם שמו ויצא למרחוק. לחומר המוסף בפסוקים ז-ח אין איפוא לדעת ולטן כל יסוד היסטורי, ומשתקפת בהם תמונת זמנו של המחבר²¹. דומה ש'לטן לא היטיב לעמוד על מבנה הכתוב בקטע, ואף לא העריך נכונה את המשמעות הגיאוגרפית וההיסטורית של הזכרת המעונים (בכתיב הקדום) לצד פלשתים וערבים, הזכרה הנתמכת גם על ידי מקור חיצוני בן הזמן (ראה להלן). ואולם למסקנתו בדבר מציאות לשון מאוחרת במקומות אחדים בפיסקה יש חשיבות רבה לדיונו. הביטוי

17 אהרליך (לעיל, הערה 14), עמ' 373; רודולף (לעיל, הערה 5), עמ' 282. ראה גם: קרטיס (לעיל, הערה 10), עמ' 451–452. היהיו שהוצע בין גור בעל לבין ארץ גארי, הנוכרת בתעודות עמארנה (ויליאמסון [לעיל, הערה 5], עמ' 335; G. Rinaldi, 'Quelques remarques sur le politique : 335', SVT, IX [1963], pp. 229–230, d'Azarias [Ozias] de Juda en Philistie [2 Chron. 26, 6ss], שגוי מעיקרו: ארץ גארי שוכנת באיזור הירמוך, ואין לה ולא כלום עם חבל הנגב המערבי, כפי שסברו חוקרים בעבר (ראה: א' אלט, 'Das Land Gari' [לעיל, הערה 5], עמ' 403–409, ושם ספרות נוספת בעמ' 402, הערה 2). לאיתורה של ארץ גארי, ראה: W.F. Albright, 'Two Little Understood Amarna Letters from the Middle Jordan Valley', BASOR, LXXXIX (1943), pp. 14–15; cf. M. Weippert, *The Settlement of the Israelite Tribes in Palestine*, London 1971, pp. 12–13, n. 23–29; מור, 'גשור ומעכה', ערים וגלילות בארץ-ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 192–193.

18 אין כל יסוד להשערה של ולטן (לעיל, הערה 4, עמ' 160), הנתמכת גם על ידי קנאוף במאמרו (לעיל, הערה 15, עמ' 118–119), ש'עמונים' (=מעונים) בפסוק זה הוא גלוסה מאוחרת.

19 ולטן (לעיל, הערה 4), עמ' 157–158; ויליאמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 335.

20 רודולף (לעיל, הערה 5), עמ' 283–287; רינלדי (לעיל, הערה 17), עמ' 225–235; ש' ייבין, 'עזיהו, עזיהו, עזריהו', אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים תשל"ב, טורים 125–131, ושם ספרות נוספת.

21 ולטן (לעיל, הערה 4), עמ' 153–163; ראה גם: קנאוף במאמרו (לעיל, הערה 15), עמ' 116–117, 122.

'ויעזרוהו האלהים' איננו רק מאוחר ובעל משמעות תיאולוגית (כפי שהראה ולטן), אלא יש בו משחק מילים מכון לשמו של השליט (עזריהו). ואילו הכתוב ששמו יצא 'עד לבוא מצרים' בא להדגיש, ששמו יצא עד הגבול הדרומי של ממלכת דויד ושלמה, במקביל לשם 'לבוא חמת', המציין את הגבול הצפוני של הממלכה באותה עת (דברי הימים א יג ה; דברי הימים ב ז ח), ושהמחבר פירש אותו כ'המבוא לחמת' (השווה: 'עד לבוא מדבר' [דברי הימים א ה ט], המציין את הגבול במזרח). 'לבוא מצרים' הוא כינוי ספרותי, שבא לציין את נחל מצרים / שיחור מצרים, הגבול הדרומי של ממלכת דויד ושלמה בתיאורי הגבולות שהזכרנו²². נטייתו של בעל ספר דברי הימים לעבד את מקורותיו ולהוסיף עליהם ניכרת איפוא גם בתיאור דברי ימי עוזיהו, ונטייה זו, השכיחה כל כך בכל חלקי החיבור, עשויה לסכל קביעת גרעין היסטורי לקטעים מעובדים מעין אלה. צדק ולטן בהדגישו את החשיבות הרבה של הניתוח הלשוני בדיון ההיסטורי: אבל השימוש בניתוח זה כאמת מידה עיקרית, ולעתים אף יחידה, לקביעת מהימנותם ההיסטורית של הקטעים הנדונים, הוליד אותו לעתים לפסילה לא מוצדקת של תיאורים המבוססים על מקור קדום מימי בית ראשון.

המעונים נזכרים בכתובת סיכום מפורטת של תגלת-פלאסר ג' (727-745 לפסה"נ) באופן הבא (שורות 22-23): 'סִירוּאֲתִי המעוני, [השוכן] לרגלי מצרים, [ואשר מימי קדם... את שמי] הנשגב ומעשי האדירים ש[מע ונבהל...]²³. קטע זה מופיע בכתובת

22 לגבי מקומו של נחל מצרים / שיחור מצרים בתפיסה המקראית של גבולות הארץ, ראה: נ' נאמן, 'שיחור מצרים ושור אשר על-פני מצרים', בתוך: ב' אופנהיימר (עורך), עיונים במקרא, ספר זכרון ליהושע מאיר גרינץ, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 205-221; N. Na'aman, 'The Place of the Sinai Peninsula in the Egyptian and Biblical Border Concepts', *Borders and Districts in Biblical Historiography* (Jerusalem Biblical Studies, 4), Jerusalem 1986, pp. 237-251. התיאור בדברי הימים א יג ה: 'ויקהל דויד את כל ישראל מן שיחור מצרים ועד לבוא חמת להביא את ארון האלהים מקרית יערים', אינו אלא עיבוד של הכתוב במלכים א ח סה: 'ויעש שלמה בעת ההוא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים לפני ה' אלהינו'. בכוונת בעל ספר דברי הימים לציין, שעוד בימי דויד, בעת העלאת הארון מקרית יערים לירושלים, כונסו שבטי ישראל מכל תחומי מושבם, ותחום התכנסותם הקיף את אותם גבולות שמהם נאספו מאוחר יותר בעת חנוכת המקדש בימי שלמה. באופן זה מושווה המאורע של העלאת הארון לירושלים למאורע של חנוכת המקדש, ותיאור זה בא לחזק את מגמתו של המחבר להציג את דויד כמכונן המקדש והפולחן בישראל. לפיכך יש להטיל ספק בהנחה, שתיאור זה משקף תפיסת גבולות המיוחדת לבעל ספר דברי הימים. להערכה שונה של הפסוק, ראה: Sara Japhet, 'Conquest and Settlement in Chronicles', *JBL*, XCIV (1979), pp. 208-212.

23 ח' תדמור, 'המעונים בדה"י לאור תעודה אשורית', בתוך: ב' אופנהיימר (עורך), המקרא ותולדות ישראל – מחקרים במקרא ובספרות ימי בית שני לזכרו של יעקב ליוור, תל-אביב תשל"ב, עמ' 222-230; R. Borger and H. Tadmor, 'Zwei Beiträge zur alttestamentlichen Wissenschaft aufgrund der Inschriften Tiglatpileser's III', *ZAW*, XCIV (1982), pp. 251-250; I. Eph'al, *The Ancient Arabs*, Jerusalem 1982, pp. 79-80, 219-220. (לעיל, הערה 15, עמ' 114-115) הציע במאמרו לקרוא: ^[14] *Ib-ru-at-ti*, ושיער שאין מדובר כלל בשם פרטי, אלא בשמו של אחד מבתי האב של המעונים. אבל התיאור בקטע המצוטט אינו עולה

לאחר פרשת חנון מלך עזה והצבת מצבתו של השליט האשורי בנחל מצרים (שורות 14–18), תשלום מס כבד על ידי מלך אשקלון (?; שורה 19) ומשלוח מנחה על ידי מלך מצרים (שורות 20–21), ולפני פרשת שְׁמִשִּׁי מלכת הערבים (שורות 24–27) ותשלום המס של שבטי צפון ערב²⁴. במקום אחר ניסיתי להראות, שהציון 'מצרים' במובאה המצוטטת מכוון לאיזור שמדרום לנחל הבשור (= נחל מצרים), וכי המעונים, שתוארו כשוכנים 'מתחת' (= לרגלי) מצרים, ישבו באיזור שמצפון לנחל הבשור²⁵. מסתבר שבאיזור זה נתקל בהם תגלת-פלאסר כשערך את מסעו לעזה, מסע אשר בו הציב את מצבתו בנחל מצרים. מושבם זה של המעונים תואם היטב לתיאורים בספר דברי הימים, שלפיהם ישבו המעונים לא הרחק מגרר, ונראה שיש לבקש את מקום מושבם בין נחל הבשור לנחל גרר, ממזרח לממלכות עזה ואשקלון.

לפרשיות המספרות על התפשטותם של מלכי יהודה למערב שייך גם הכתוב על יהושפט (דברי הימים ב יז יא): הלה עשה הטוב והישר בעיני ה' ולכן זכה לשקט בכל גבולותיו, ולא עוד אלא ש'פחד ה' נפל על שכניו במערב, ובעקבות זאת העלו לו הפלשתים 'מנחה וכסף משא' ואילו הערבים הביאו לו צאן: 'אילים שבעת אלפים ושבע מאות ותישים שבעת אלפים ושבע מאות'. שכנותם זו של הערבים והפלשתים עולה בקנה אחד עם תיאור דברי ימי עוזיהו: אבל הקטע בכללו מצטיין בסכימאטיות ובמגמתיות בולטת, ואין למצוא בו כל הסבר לנכונותם המפתיעה של הפלשתים והערבים להעלות מס למלך יהודה. כדי להיטיב לעמוד על ערכו של הקטע המספר על המס שהועלה ליהושפט, יש להשוותו

בקנה אחד עם השערתו (ראה השימוש בפועל 'שמע'), וכל המקבילות מצביעות על כך, שלפני הציון השבטי ('המעונים') יש לבקש שם פרטי. למשמעות השם סיראטי, ראה: R. Zadok, 'Arabians in Mesopotamia during the Late Assyrian, Chaldean, Achaemenian and Hellenistic Periods', *ZDMG*, CXXXI (1981), p. 66

24 לכתובת הסיכום המפורטת של תגלת-פלאסר ג', ראה: D.J. Wiseman, 'Two Historical Inscriptions from Nimrud', *Iraq*, XIII (1951), pp. 21–24 (לעיל, הערה 23), עמ' 29–30. להשערה על רצף בין כתובת זו לכתובת סיכום שנייה של תגלת-פלאסר ג', ראה: נ' נאמן, 'נחל מצרים והמדיניות האשורית באיזור הגבול עם מצרים', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ג (תשל"ט), עמ' 139–140. לתיאורה של כתובת סיכום שנייה זו, ראה: אפעל, שם, עמ' 28–29. לפרשת חנון מלך עזה, ראה: H. Spieckermann, *Juda unter Assur in der Sargonidenzeit* (FRLANT, 129), Göttingen 1982, pp. 325–330 (לעיל, הערה 23), עמ' 223–228; אפעל, שם, עמ' 33–36. הקטע הנוגע למנחה של מלך מצרים תורגם ועובד על ידי תדמור (שם, עמ' 224–225, שורות 20–21). להלן תרגום ניסיוני של הטקסט הקטוע: '[פלוגי מלך ארץ מצרים, שאבותיו מעולם] לא נכנעו [לפני המלכים] שקדמו לי, והוא לא שיגר אלי את שליחו, [שמע על/ראה את] כיבוש ארץ [פלוגית]... הוזהר מטיל האימה של האל אשור אדוני המם אותי ופחד אחזו. את שליחיו [הוא שלח] להשתעבד לי [ולהביא את מנחתו, והם באו לפני אל העיר כלל ונשקו את כפות רגלי]'. להשלמות המוצעות, ראה הטקסט המקביל: D.J. Wiseman, 'A Fragment of Tiglath-Pileser III from Nimrud', *Iraq*, XVIII (1956), p. 126, lines 23–25

25 לקביעת מקום מושבם של המעונים, ראה: נאמן (לעיל, הערה 24), עמ' 140–141, 148–149.

לתיאורים נוספים המדברים על העלאת מס בספר דברי הימים²⁶. המס שהעלו המעונים לעזויהו מוסבר בניצחונו על ערי פלשת ועל הערבים שישבו בשכנותן (דברי הימים ב כו ו-ח). תיאור המס שהעלו בני עמון ליותם מלך יהודה (שם ב כו ה), לעומת זאת, איננו עולה בקנה אחד עם המציאות ההיסטורית של תקופת הממלכה המפולגת: לממלכת יהודה לא היה גבול משותף עם ממלכת עמון, שהרי ממלכת ישראל חצצה ביניהן ברצועה רחבה שהשתרעה בין יריחו ליעזר²⁷. תיאור העמונים כשכניה של יהודה משקף את מצב הדברים בתקופה הפרסית, בעת שבעל דברי הימים כתב את חיבורו²⁸. נראה לי שהלה פיתח והרחיב טקסט קדום משובש שהגיע לידינו ושאותו ציטט במקום אחר בחיבורו: 'ויתנו העמונים מנחה לעזויהו' (דברי הימים ב כו ח). בכתוב 'עמונים', שאינו אלא שיבוש של 'מעונים', הוא מצא אסמכתה לשעבוד בני עמון בידי עזויהו. בעקבות זאת הוא עיבד את הכתוב וייחס גם ליותם, בנו, שלפי תיאורו עשה הטוב בעיני ה', מלחמה בבני עמון, מלחמה שנשתיימה בשעבוד האחרונים ובהטלת מס כבד עליהם. נראה לי שבאופן דומה הוא עיבד גם את הטקסט הקדום שנפל לידינו על מלחמתו של אסא בגבול פלשת וניצחונו על הכושים שישבו שם, וייחס ליהושפט, בנו, קבלת מס מן הפלשתים והערבים שישבו בחבל זה. דומה איפוא, שיש להטיל ספק במהימנות ההיסטורית של הכתוב על המס שהעלה יהושפט מן הפלשתים והערבים. את התיאורים של המס שקיבלו יהושפט ויותם מממלכות ושבטים שכנים יש לפרש במסגרת תורת הגמול המיוחדת לבעל דברי הימים ונטייתו לפתח ולהרחיב מקורות קדומים שנמצאו לו: כיוון שייחס לשני המלכים עשיית הטוב והישר בעיני ה', חייב היה לשיטתו להוסיף לשניהם גמול נאות. לפיכך פיתח באורח 'הגיוני' הערות שהגיעו לידינו ממקורות קדומים, הנוגעים לאבותיהם של השניים, והשליך את מצב הדברים הקדום לימיהם של היורשים; באופן זה הם זכו לגמול נאות על חסידותם. לגבי יהושפט יצר המחבר תמונת מצב העשויה לכאורה להשתלב עם הידוע לנו ממקורות אחרים על יחסי ממלכת יהודה עם שכנותיה; אבל בתיאור דברי יותם הביא הפיתוח 'ההגיוני' שלו ליצירת תמונה העומדת בסתירה גמורה למערכת הגבולות שנתקיימו בין יהודה לשכנותיה בתקופת הממלכה המפולגת.

ההתחקות אחר הדרך שבה עיבד בעל דברי הימים את מקורותיו סוללת את הדרך להבנת הפרשה שבה פתחנו את הדיון: מלחמתו של אסא מלך יהודה בזרח הכושי. מסתבר

26 ולטן (לעיל, הערה 4), עמ' 186.

27 אזורי צפון המישור ודרום הגלעד וכן חבל יריחו, אשר חצצו בין ממלכות יהודה ועמון, היו בידי ממלכת ישראל כל ימי הממלכה המפולגת, ובמשך כל תקופה זו לא היה שום קשר טריטוריאלי בין ממלכת יהודה לממלכת עמון. תמונת השעבוד של האחרונה בידי הראשונה עומדת בסתירה למצב דברים זה ואינה תואמת למציאות ההיסטורית של התקופה. לדעה אחרת, ראה: ש"א ליונשטאם, 'יותם', אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, טור 623; י' אהרונ, ארץ-ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 295; ב' עודד, 'הרקע ההיסטורי למלחמת רצין ופקח נגד אחז', תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 205-224; ייבין (לעיל, הערה 10), עמ' 113-114; ח' רביב, מבית אב לממלכה – ישראל בתקופת המלוכה, ירושלים תשמ"א, עמ' 207-208.

28 ולטן (לעיל, הערה 4), עמ' 163-166, 169.

שלמחבר שלנו הגיע טקסט קדום, שבו סופר על דבר ניצחון שנחל אסא סמוך למרשה על צבא כושי בהנהגת זרח, על רדיפה שרדף אחר התוקפים עד לאיזור מגוריהם סמוך לגרר, ועל שלל רב של צאן ובקר שלקח מבתי האב שישבו שם. מאחר שהמונח 'כושים', כמציין קבוצות רועים-נוודים שישבו דרומית-מערבית לממלכת יהודה, כבר לא הובן על ידו, הוא סבר שמדובר במסע צבאי מצרי. לפיכך תיאר כיד הדימיון הטובה עליו צבא של מעצמה, שכלל חיל רגלים עצום וחיל רכב חזק, שכנגדו לחם אסא ליד מרשה. את התיאור המעובד, שכלל כמובן גם סממנים של עזרה אלוהית מכרעת לניצחון, שיבץ המחבר במסגרת תיאור דברי ימי אסא, וייחס אותו לתקופה שבה עשה הטוב בעיני ה' וזכה לבצר את ממלכתו, לחזק את צבאו ולהרחיב את גבולו.

מדרש היסטורי בעל אופי דומה ניתן למצוא בתיאור מסע שישק בספר דברי הימים (ב יב ב-ט). במקור שנמצא לו (מלכים א יד כה-כו) סופר בקצרה על שישק מלך מצרים, שעלה על ירושלים בשנה החמישית לרחבעם ולקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך. בעל דברי הימים פיתח באורח 'הגיוני' את הכתוב: כיוון שנערך מסע צבאי של מעצמה, תיאר כיד הדימיון הטובה עליו את גודל הצבא התוקף ואת הרכבו האתני בהתאם למציאות זמנו (פסוק ג); מאחר שהגיע הצבא המצרי לירושלים, הניח כמובן מאליו שקדם לכך כיבוש של רבות מערי המבצר של ממלכת יהודה (פסוק ד); ומאחר שכיבוש העיר לא נזכר הסיק שניצלה מכיבוש, ולפיכך שיבץ קטע של דברי נביא, המבאר למלך ולשרים על שום מה באה עליהם הרעה, ובעקבות דברים אלה חזרו בתשובה המלך ושריו והעיר ניצלה (פסוקים ה-ח, יב). הקטע בכללו עוצב לפי הדגם של תיאור מסע שנחריב ליהודה (מלכים ב יח יג-טז), כשהפרשה המאוחרת עובדה והותאמה למציאות של ימי רחבעם כפי שנצטיירה בעיני בעל דברי הימים. נראה לי, ששום מקור אחר, זולת ספר מלכים וספרי המקרא האחרים, לא עמד לנגד עיניו של המחבר בעת שתיאר את הפרשה הזאת.²⁹ יתר על כן, השוואה לכתובתו של פרעה שישק, אשר נתגלתה בכרנך, מלמדת שהפיתוח 'הגיוני' של בעל דברי הימים היה במקרה זה מוטעה מעיקרו: ממלכת ישראל, ולא יהודה, היתה היעד העיקרי למסע; הצבא המצרי ערך את מסעו לחבל ההר בציר בית חורון שבתחום ישראל, וככל הנראה הגיע לירושלים מצפון, דרך גבעון, שהיא העיר היהודאית היחידה הנזכרת בכתובת (למעט מקומות שוליים בודדים בחבל הנגב); לאחר שקיבל את המס המשיך צפונה ולא פגע בערי המבצר של ממלכת יהודה³⁰. אין כמובן כל דופי בעצם ההיגיון של

29 להשקפה דומה, ראה: T. Willi, *Die Chronik als Auslegung* (FRLANT, 106), Göttingen, 1975, p. 175. לעומת זאת סברה יפת, אמונות ודעות (לעיל, הערה 2, עמ' 150), כי החומר שאין לו מקבילות בספר מלכים, 'קצתו כתוספות מידו של בעל דה"י וקצתו מתוך מקורות נוספים שעמדו לרשותו'.

30 לפרשת מסע שישק, ראה: ב' מזר, 'מסע שישק לארץ-ישראל', כנען וישראל (לעיל, הערה 13), עמ' 234-244; אהרוני (לעיל, הערה 27), עמ' 267-274; קיטצ'ן (לעיל, הערה 10), עמ' 294-300, 432-447, וגם ספרות נוספת בעמ' 432, הערה "Hebron was Built Seven ; 50 Years Before Zoan in Egypt" (Numbers XIII 22)', VT, XXXI (1981), p. 492, n. 15.

השחזור ההיסטורי שהציג לנו בעל דברי הימים בפרשת מסע שישק; אבל היגיון לחוד ומציאות היסטורית לחוד, וזו האחרונה טופחת במקרה זה על פניו של המחבר שלנו. מגמה זו של בעל דברי הימים לפתח ולהרחיב ידיעות שהגיעו אליו ממקורות שונים, תוך התאמתן לתפיסותיו המיוחדות ושיבוץן במקומות שונים בתיאורו, מצויה במקומות רבים נוספים בחיבורו, ופיתוח ועיבוד זה קרובים לעתים למדרש ולעולם המחשבה של היהדות הבת־מקראית³¹. יש בכך כדי ללמדנו, עד כמה בעייתי הוא השימוש בעדותו של בעל דברי הימים לבניית תמונה היסטורית מהימנה.

ג

עד כה עסקנו בשלושה תיאורי מלחמה המופיעים בספר דברי הימים והקשורים לגבול הדרומי־מערבי של ממלכת יהודה (דברי הימים א ד לט–מא; שם ב יד ח–יד; כו ו–ח). בכל שלוש המלחמות הללו יצאו בני יהודה כשידם על העליונה, ודומה שבכל התיאורים נשען המחבר על מקורות קדומים שהגיעו לידי, ואותם הוא עיבד ושיבץ במסגרת חיבורו. בפיסקה רביעית המספרת על מלחמה בחזית זו (דברי הימים ב כא טז–יז), מתואר אסון שנפל על ממלכת יהודה: הפלשתים והערבים תקפו ממערב, זכו בניצחון ולקחו שלל רב. בתיאור נוסף של מתקפה זאת (דברי הימים ב כא א) נמסרת גירסה שונה למדי: בעוד שלפי הקטע הראשון נערכה מתקפה, שבה הובקעה הממלכה, נלקח רכושם של משפחת המלך ('הנמצא לבית המלך')³² ונשבו בני המלך ונשותיו, הרי בגירסה השנייה נזכר גדוד שפשט על המחנה והרג את בני המלך הבוגרים. יש לשים לב לכך, שבפיסקה הראשונה ישנן לשונות מאוחרות האופייניות לכתיבתו של בעל ספר דברי הימים ('ויער ה' על יהורם את רוח הפלשתים' [השווה: דברי הימים א ה כו], 'וַיִּשְׁבוּ'), וכי הכתוב 'וַיַּעַל ביהודה ויבקעה' הוא ככל הנראה עיבוד של ישעיהו ז ו: 'נַעֲלָה ביהודה ונִקְצְנָה ונִבְקְעָה אֲלֵינוּ' (השווה: דברי הימים ב לב א). לא מן הנמנע שדווקא בגירסה השנייה המקוצרת נשתמר זיכרון מהימן למאורע ההיסטורי: פשיטה של יחידת ('גדוד') נוודים־רועים ('הבא בערבים' = הבא עם הערבים)³³ על מחנה צבא של ממלכת יהודה והרג בני המלך שפקדו עליו. בעל דברי הימים פיתח והרחיב זאת במסגרת תורת הגמול שלו: כתגובה על חטאיו של יהורם נשלח לו מכתב מאת אליהו הנביא ובו נבואת פורענות. נבואה זו נתגשמה עם המתקפה של שכני יהודה ממערב, הפלשתים והערבים, אשר נחלו הצלחה וזכו בשלל רב,

31 ראה: י"א זליגמן, 'ניצני מדרש בספר דברי הימים', תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 14–32.

32 הכתוב 'לבית המלך' ('וישבו את כל הרכוש הנמצא לבית המלך') מלמד שאין מדובר בארמון: בכל המובאות שבהן מדובר באתר מסוים מופיעה מילית־היחס 'ב' (ראה: רודולף [לעיל, הערה 5], עמ' 266). לפיכך ראוי לפרש 'בית' במשמעות של 'משפחה' (למבנה המשפטי, השווה: דברים כב כ).

33 לפירוש זה של הפסוק, ראה: קרטיס (לעיל, הערה 10), עמ' 419–420; רודולף (לעיל, הערה 5), עמ' 268. ושםא בתעודה המקורית היה ציון זמן ('הבא בערב', 'הבא [בין ה]ערבים', וכיוצא בזה), שבא להדגיש את יסוד ההפתעה שבהתקפה, ובעל דברי הימים כבר לא הבין את הכתוב ופירש אותו כמכוון לקבוצה אתנית, הערבים?

שכלל רכוש ושבוים. שמות מקומות אינם נזכרים בתיאור, אבל הזכרת רכוש של משפחת המלך, וכן נשיו ובניו, מעידה שכוונת המספר לציין שהתוקפים הגיעו לעיר הבירה, דבר המתחזק מן ההקבלה לישעיהו ז', שם מתוארת פרשה שהתנהלה ליד ירושלים. התנגשות מקומית בין קבוצות נוודים-רועים, שישבו סמוך לגבולה של ממלכת יהודה, לבין צבא הממלכה, אשר נסתיימה בכישלון יהודאי ובמות אחדים מבני המלך שפקדו על הצבא, הפכה אצל בעל דברי הימים להתנגשות רחבה שנסתיימה במפלה מוחצת של השליט החוטא. הרקע ההיסטורי לפשיטה, וכן זיקתה למלחמה באדום ולמרד העיר לבנה בימי יהורם (מלכים ב ח כ-כב), נסתרים מעמנו³⁴.

מקבילה נאה לדרך עיבוד והרחבה מעין זו של תיאור מלחמה קצר, הנשען על מקור קדום, מופיעה בדברי הימים א ה', יח-כב, לאחר רשימת הגניאלוגיות של שבטי ראובן וגד. בפסוק י מסופר בקצרה על מלחמה שערכו בני ראובן נגד ההגריאים בימיו של שאול, ובעקבותיה הם תפסו את אוהלי ההגריאים בכל חבל מזרח הגלעד. בפסוקים יח-כב מסופר על מלחמה שערכו בני ראובן, גד וחצי שבט מנשה נגד ההגריאים ובני שבטים אחרים (יטור, נפיש ונודב), ששכנו בעבר הירדן. השבטים הישראליים, אשר בטחו בה' ונשענו על עזרתו, נחלו ניצחון סוחף, ואף זכו במלקוח עצום של צאן ובקר. חוקרים עמדו על כך ששני הקטעים מדברים באותה פרשה עצמה³⁵, ועיון מקרוב בקטע האחרון מראה שאינו אלא עיבוד והרחבה של הראשון. קטע זה שזור כולו ביטויים מאוחרים האופייניים לכתיבתו של בעל דברי הימים ומעוצב לפי תפיסתו התיאולוגית המיוחדת³⁶. השבטים יטור, נפיש ונודב שייכים למציאות זמנו של המחבר ואינם ידועים משום מקור מימי בית ראשון³⁷. רשימת השלל נשענת על תיאור המלחמה במדינים בבמדבר לא לב-לד³⁸. דומה שלאחר הצגת הגניאלוגיה של שבט גד רצה המספר לשבץ גם פרשת מלחמה וניצחון של השבט על שכניו, כפי שתיאר קודם לכן את ניצחונותיהם של בני שמעון (דברי הימים א ד לט-מג) ובני ראובן (ה' י) על שכניהם. כיוון שלא נמצא לו חומר מעין זה במקורותיו, הוא

34 ב' מזר ('סינכרוניזם אשור-ישראלי חדש?', תרכ"ץ, יט [תש"ט], עמ' 123-124) שיער, שהפשיטה נערכה בעת שמלך יהודה נטל חלק בברית שלחמה בשנת 845 לפסה"נ בצפון סוריה נגד שלמנאסר מלך אשור. ניתן להעלות גם השערה אחרת: הפשיטה נערכה בעקבות כישלון המסע שערך יהורם נגד אדום (מלכים ב ח כ-כב), ומרד העיר לבנה קשור אף הוא למסכת זו. אבל אין אלה אלא השערות בעלמא, שאין להן סימוכין של ממש בכתובים.

35 קרטיס (לעיל, הערה 10), עמ' 124-123: רותשטיין-הנל (לעיל, הערה 14), עמ' 94-95, 101-104; רודולף (לעיל, הערה 5), עמ' 49: אפעל (לעיל, הערה 23), עמ' 67; יפת, אמנונות ודעות (לעיל, הערה 2), עמ' 167, הערה 569; ויליאמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 65-66.

36 רותשטיין-הנל, שם, עמ' 103; A.M. Brunet, 'Le Chroniste et ses sources', *RB*, LX (1953), pp. 496-497.

37 אפעל (לעיל, הערה 23), עמ' 61, הערה 195; הנ"ל, 'בני קטורה ובני ישמעאל', בתוך: ב' אופנהיימר (עורך), המקרא ותולדות ישראל (לעיל, הערה 23), עמ' 166-167; קנאוף, ישמעאל (לעיל, הערה 15), עמ' 49-53, 66-68, 80-81.

38 קרטיס (לעיל, הערה 10), עמ' 124; רודולף (לעיל, הערה 5), עמ' 49.

עיבד את תיאור הניצחון שנחלו בני משפחות משבט שכן על הנוודים שבשכנותם, והפך אותו לניצחון מוחץ שנחלו שבטי עבר הירדן על כל שבטי ערב, יריביה של יהודה בימיו הוא.

לסיכום הדיון, נראה לי שלידי בעל דברי הימים הגיע מקור מימי בית ראשון, ובו תיאורים קצרים על התנגשויות שהתחוללו במאות ה'ט'–ה'ח' לפסה"נ בגבול הדרומי-מערבי של ממלכת יהודה, בין צבא הממלכה לבין קבוצות אוכלוסין שישבו בחבל גרר, באיזור התווך שבין פלשת ליהודה. עיון בחומר המקראי מראה, שבשם גרר נתכנה אז האיזור שבין נחל שיקמה לנחל הבשור, אותו חבל שבמקורות מן התקופות הרומית והביזאנטית נקרא בשם סאלטוס גראריטיקוס³⁹. נחל גרר (בראשית כו יז) הוא אולי נחל שיקמה, ומסתבר שבתל הרור שכנה העיר גרר הקדומה⁴⁰. בחבל ארץ רחב זה (המכונה בשמואל א ל יד, גם בשם 'נגב הכרתי') ישבו נוודים-רועים, שהיו מאוגדים במסגרות של בתי אב ('אהלים'), ועסקו בגידול בעלי חיים ובחקלאות. בני קבוצות אלה כונו בשמות שונים: כושים, מעונים וערבים. ריבוי כינויים זה אופייני לחברה שבטית, שבה יסוד נוודי חזק, ואי-יציבותו גוררת לעתים תמורות בהרכב של חטיבותיה⁴¹. בשמות השבטים ניתן להפריד בין הכינוי הכללי (ערבים) לבין הכינויים הסגוליים (כושים, מעונים). גם בתקופת פרי-מלוכה ובתקופת הממלכה המאוחדת נזכרים בני קבוצות שישבו בספר הדרומי של הארץ; אף הם נקראו לעתים בכינוי הכולל (ישמעאלים), אבל בדרך כלל הם נזכרים

A. Alt, 'Das Bistum Orda', *Kleine Schriften* (above, n. 5), pp. 382–391; idem, 39 'Saruhen, Ziklag, Horma, Gerar', *ibid.*, pp. 409–417, 434–435; idem, 'Barsama', *ibid.*, pp. 460–472; אהרני (לעיל, הערה 12), עמ' 111–108; ד' ספראי, גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב 1980, עמ' 168–169.

40 ב' מור (כנען וישראל [לעיל, הערה 13]), עמ' 123 הערה 7, 136–137; ערים וגבולות [לעיל, הערה 17], עמ' 144 הערה 12, 152 הערה 17) סבר שגרר היה שמו של חבל ארץ, בדומה לסאלטוס גראריטיקוס של התקופה הרומית והביזאנטית, וכי עיר בשם גרר לא נתקיימה מעולם. ואולם, מן התיאור בבראשית כו ו-ח מצטיירת תמונה של עיר ושל הווי עירוני, וגם מובאות מקראיות נוספות (בראשית כ א; כו א, כו; יהושע יב יג; דברי הימים ב יד יג) מרמזות שמדובר בעיר, ולא רק בחבל ארץ. יתרה מזו, דומה שגם המובאות מהתקופה הרומית והביזאנטית מלמדות, שגרר היה אז שמו של יישוב, נוסף להיותו ציון לאיזור. מקום בשם גרר מופיע במפת מידבא, ולמקום זה מכוון כנראה הכתוב על ייסודו של 'מנזר בנחל' אצל סוזומנוס (אלט, 'באר שמע' [לעיל, הערה 39], עמ' 468, הערה 1). אף ייתכן שלמקום זה מכוונים דברי אוסביוס: 'גרר, שעל שמה נקרא היום הגראריטיקי, נמצאת מעבר לדרומא, רחוקה מבית גוברין בכ"ה מילים דרומה...' (התרגום לפי מהדורת ע"צ מלמד, ספר האונומאסטיקון לאבסביוס, ירושלים תשכ"ו, עמ' 29, מס' 294). ציון המרחק מעיד שמדובר במקום ולא בחבל ארץ. דומה איפוא, שגרר היה גם שמו של מקום וגם שם של האיזור שמסביבו, הן בתקופת המקרא והן בתקופה הרומית והביזאנטית.

41 M. Anbar, 'Changement des noms des tribus nomades dans le relation d'un même événement', *Biblica*, XLIX (1968), pp. 221–232; I. Eph'al, '“Ishmael” and “Arab(s)”: A Transformation of Ethnological Terms', *JNES*, XXXV (1976), pp. 225–235; אפעל (לעיל, הערה 37), עמ' 163–164; ש' אברמסקי, 'הישמעאלים והמדינים', ארץ ישראל, יז (תשמ"ד), עמ' 128–134.

בשמותיהם הסגוליים (עמלקים, גשורים, גרזים, עוים)⁴². מסתבר שמלחמותיהם של שאול ודויד בספר הדרומי של הארץ הביאו להכחדתן של קבוצות הנוודים ששכנו בחבלים אלה או לדחיקת רגליהן מן האזור. את מקומן תפסו עד מהרה קבוצות חדשות, שבמבנה הפנימי, בכלכלתן ובאורח חייהן לא נבדלו מקודמותיהן (שהרי כל אלה מוכתבים על ידי הנתונים האקולוגיים של האזור), והללו נזכרות בספר דברי הימים.

העדויות על התנגשויות בין שבטים ערביים לבין ממלכת יהודה שייכות כולן למאות ה'ט'-ה'ח' לפסה"נ. במאה ה', לעומת זאת, אין עדויות על התנגשויות כאלה, והערבים אינם נזכרים – לא בספרות ההיסטורית ולא בנבואה – כיריביה של ממלכת יהודה או כגורם לחורבנה. יש לזכור, שממלכות עבר הירדן המזרחי (עמון, מואב, אדום) חצצו בין ממלכת יהודה לבין קבוצות השבטים הערביים ששכנו במדבר הסורי-ערבי, ומנעו מגע ישיר או חיכוכים ביניהם. אף דומה, שהשלטון האשורי בכל מרחב 'עבר הנהר' מימי תגלת-פלאסר ג' ואילך, גרם להקטנת החיכוכים בין הממלכות לבין קבוצות השבטים ששכנו בתוך תחום השלטון הזה, ואילו פיתוח הסחר הבינלאומי בתקופת השלטון האשורי הביא שגשוג לאזור והגביר את שיתוף הפעולה בין השותפים לסחר⁴³. לפיכך יש להסתייג מהדעה שהושמעה לאחרונה, כאילו היו הערבים יריביה של ממלכת יהודה בתקופת השלטון האשורי, ואין למצוא כל סימוכין בתעודות או בממצא הארכיאולוגי להשקפה,

42 לקבוצות השבטים שמנינו, ראה הערכים המתאימים באנציקלופדיה מקראית, ושם ספרות נוספת. לאחרונה דן קנאוף בספרו (לעיל, הערה 15) באופן מקיף בבעיית ישמעאל ורשימת היחס שלו במקרא ובחומר החוץ-מקראי. לדעתו יש לזהות את ישמעאל הנזכר במקרא עם $Su-mu(-)AN = Sumu'ilu$ הנזכר בכתובות אשוריות אחדות מימי סנחריב ואשורבניפל, ושני השמות מכוונים לאיגוד שבטים ששכן בכל צפון ערב ושרכזו היה בדוקה. לאיגוד שבטים זה לא היה לדעתו כל קשר לדרום הארץ בתקופת פרי-מלוכה ובתקופת הממלכה המאוחדת, וקישורם של ישמעאל והגר לסיפורים המקראיים על אבותיו של עם ישראל ועל ימיהם של שאול ודויד הוא משני ומאוחר. ראה גם: E.A. Knauf, 'Midianites and Ishmaelites,' in: J.F.A. Sawyer and D.J.A. Clines (eds.), *Midian, Moab and Edom*, Sheffield 1983, pp. 147–162. לביקורת על הזיהוי של ישמעאל עם $Sumu'ilu$, ראה: אפעל (לעיל, הערה 41), עמ' 229–231; הנ"ל (לעיל, הערה 23), עמ' 165–168, 229–230; אברמסקי (לעיל, הערה 41), עמ' 132, הערה 6. היסוד S/Sum (במשמעות של 'שם', 'זרע', 'צאצא') מופיע תדיר בתעתיקים אכדיים כמרכיב שמות, ומתקשר בשמות אשוריים ובבליים שמן האלף הראשון לפסה"נ עם יסודות תיאופוריים שונים (אל, נבו, אַנַּל). ראה: R. Zadok, 'Geographical and Onomastic Notes', *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University*, VIII (1976), p. 119, n. 64. H.B. Huffmon, *Amorite Personal Names in the Mari Texts: A Structural and Lexical Study*, Baltimore 1965, pp. 247–249. ושם ספרות נוספת. מסתבר איפוא, שיש לפרש את השם $Sumu'ilu$ במשמעות של 'זרע/צאצא האל', וכי ראוי להפריד בינו לבין השם ישמעאל הנזכר במקרא.

43 נאמן (לעיל, הערה 24), עמ' 138–144, 152–158; הנ"ל, 'הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 (תשמ"ו), עמ' 4–15; M. Elat, 'The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt', *JAOS*, XCVIII (1978), pp. 28–34.

שהתערבותם של הערבים מנעה שיקום חבל הנגב לאחר מסע סנחריב (701 לפסה"נ)⁴⁴. פיתוח הנגב בתקופת השלטון האשורי ושגשוגו במשך כל המאה הז', נובעים מגורמים פנים יהודאיים ומהסחר הבינלאומי המתפתח, ואין לכך כל קשר ישיר למערכת היחסים המורכבת שנתקיימה בין האימפריה האשורית לבין חטיבות ושבטים ערביים ששכנו לכל אורך גבולה הדרומי, ואף לא לתמורות ולתהפוכות שחלו ביחסים אלה.

קבוצות השבטים והמשפחות שישבו מדרום-מערב לממלכת יהודה אינן נזכרות ברשימות היחס של הנוודים שבספר בראשית, ויש לנסות ולבאר חיסרון זה. אחת הרשימות המסועפות של יחידות הנוודים היא של בני קטורה (בראשית כה א-ד; דברי הימים א א לב-לג), ונראה שהללו קשורים לסחר הבינלאומי ומקומם בצפון ערב ובשולי הסהר הפורה⁴⁵. רשימה שנייה היא של בני ישמעאל (בראשית כה יג-טו; דברי הימים א א כח-לא), שהיו קשורים לאותו מרחב נדודים ועסקו בגידול בעלי חיים ובסחר⁴⁶. מקובלת הדעה ששבט אֲדָבָאֵל, הנזכר ברשימת בני ישמעאל (בראשית כה יג; דברי הימים א א כח), שכן בצפון סיני⁴⁷; אבל ספק אם יש לדעה זו יסוד של ממש. בני Idiba'ilu נזכרים בכתובותיו של תגלת-פלאסר ג' לצד שבטים ערביים, שכולם שכנו במדבר הסורי-ערבי, ויש להפריד בינם לבין Idibi'ilu, שהוא שמו הפרטי של מנהיג יחידה שבטית ששכנה בצפון סיני⁴⁸. בני קטורה ובני ישמעאל, כולל שבט אֲדָבָאֵל, שכנו מזרחה לארץ ישראל, במדבר הסורי-ערבי; ואילו קבוצות השבטים ששכנו בספר הדרומי-מערבי של הארץ לא השתייכו למסגרת גיאוגרפית זו ולכן לא נמנו עמיהם. ואכן, גם בכתובותיו של תגלת-פלאסר ג' הופרדו המעונים (הנזכרים לצדן של ממלכות פלשת ומצרים) מחטיבות השבטים ששכנו בספר המדבר הסורי-ערבי (מִשָּׁא, תִּיקָא, שָׁבָא, עֵיפָה, בָּדָן, חֲתִי, אִידִיבְאִילוֹ). העדרם של הכושים והמעונים מרשימות היחס של יחידות הנוודים אינה סותרת איפוא את ייחוסם לימי בית ראשון.

44 א"פ רייני, 'ערד בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 (תשמ"ז), עמ' 20-23; A.F. Rainey,

'The Israelite Fortress of Arad', *BASOR*, CCLIV (1984), pp. 23-25

45 אפעל (לעיל, הערה 37), עמ' 163-161, ושם ספרות נוספת; הנ"ל (לעיל, הערה 23), במקומות

שונים; F.V. Winnett, 'The Arabian Genealogies of the Book of Genesis', in: H.T. Frank and W.L. Reed (eds.), *Translating and Understanding the Old Testament. Essays in Honor of H.G. May*, Nashville and New York 1970, pp. 188-193

46 אפעל (לעיל, הערה 37), עמ' 168-163, ושם ספרות נוספת; הנ"ל (לעיל, הערה 23), במקומות

שונים; וינאט (לעיל, הערה 45), עמ' 196-193; קנאוף בספרו (לעיל, הערה 15), במקומות שונים, ושם ספרות נוספת.

47 אפעל (לעיל, הערה 23), עמ' 215-216; קנאוף, שם, עמ' 66-68.

48 לשם הפרטי Idibi'ilu, ראה: אפעל (לעיל, הערה 23), עמ' 216, הערה 4.

ד

פתחנו את המאמר בהצגת הוויכוח הנטוש בין חוקרים בשאלת אפשרות ניצולו של ספר דברי הימים כמקור היסטורי לחקר תולדות ישראל בימי בית ראשון, ובבעיה מרכזית זו ראוי לסיים. במהלך הדיון עמדנו שוב ושוב על הקשיים הרבים הניצבים בדרכו של חוקר, המנסה לנצל את החומר המצוי בו לשם השלמת ידיעותינו על תקופת המלוכה. לאור דיון זה ראוי לחזור ולהציג את שתי הגישות העיקריות הרווחות בין ההיסטוריונים בשאלה זו, על אפשרויותיהן ומגבלותיהן.

במאמרה של שרה יפת 'המהימנות ההיסטורית של ספר דברי הימים – לתולדות מחקר הבעיה ומקומה בחקר המקרא', מוצג זרם המחקר המרכזי, הדין בשאלת המהימנות ההיסטורית של החיבור, באופן הבא: 'זה המבקש למצוא את מלוא הנתונים ההיסטוריים של הספר מתוך עמדה ביקורתית מתונה והשוואה להשלים את ידיעותינו על תולדות הבית הראשון מתוך ניצול מקסימאלי, אך זהיר, של החומר הקיים בספר דה"א⁴⁹.'

השאיפה 'למצוא את מלוא הנתונים ההיסטוריים של הספר' משותפת כמובן לכל החוקרים שדנו בו. אבל השאיפה למיצוי של מקור כלשהו עשויה להתממש רק אם יש בכוחו של מקור זה לספק את החומר המבוקש. עיון ברשימת המחקרים, המייצגים לדעת יפת את העמדה ה'ביקורתית מתונה', מלמד שיסוד הביקורת בהם הוא שולי ומשני⁵⁰. למעשה מניחים החוקרים, הנמנים על הקבוצה המבקשת לנצל 'ניצול מקסימאלי, אך זהיר, של החומר', שהעובדות המוצגות בספר דברי הימים מהימנות בעיקרן, וכי עיקר תפקידם הוא לשבץ את העובדות הללו במסגרת הרצף ההיסטורי⁵¹. נוכח מגבלותיו של ספר דברי הימים כמקור היסטורי נראית לי גישה זו בלתי מתאימה מעיקרה, וזאת משום שהנחת היסוד שלה על מהימנותן הבסיסית של העובדות המתוארות בספר איננה מאפשרת להגיע להערכה שקולה ונכונה של הכתובים.

כפי שציינתי בפתיחה, יש בספרו של פ' וֶלְטֶן משום התקדמות רבה בדרך להערכה שקולה יותר של החומר המצוי בספר דברי הימים. אבל ולטן לא עמד כראוי על המגבלות הלא מעטות הנובעות משיטת הדיון שלו. באמצעות ניתוח לשוני מדויק ניתן להגיע לקביעת זמנם של מטבעות לשון וביטויים שונים המופיעים בתיאור. אבל מציאותם של ניבים וביטויים מאוחרים אינה מלמדת בהכרח על איחורו של הגרעין ההיסטורי שעליו בנוי הסיפור: גרעין זה יכול להיות מבוסס על מקור מימי בית ראשון, אלא שזה עבר עיבוד

49 יפת, המהימנות (לעיל, הערה 2), עמ' 344.

50 לרשימת המאמרים, ראה: יפת, שם, עמ' 344, הערה 75.

51 בספר דברי הימים נזכרים סיפורי מלחמות שאינם ידועים ממקורות אחרים: מלחמת שלמה בחמת-צובה, מלחמת אסא בורח הכושי, מלחמת יהושפט במואב ובבני עמון, מלחמת יהורם בערבים ובפלשתים, מלחמת עוזיהו בפלשתים, בערבים ובעמונים, מלחמת יותם בבני עמון ומלחמת אחז באדום ובפלשת. לגבי כל המלחמות הללו קבעה יפת בספרה (לעיל, הערה 2, עמ' 369–370), כי 'גם אם פרטי תיאור המלחמות הם לעתים בעלי אופי בלתי-ריאלי, נראה כי עצם המלחמות ועיקרי העובדות הקשורות בהן נשענים על מסורות היסטוריות מהימנות'.

מקיף בידי מחבר הספר כדי שיתאים לתפיסותיו ולמגמותיו, וניתוסף עליו חומר מאוחר שאין לו ולא כלום עם המציאות הקדומה. באותה מידה יש להיזהר ממסקנות חפוזות נוכח התאמות חיצוניות, המתגלות בין תיאורים בספר לבין מציאות זמנו של המחבר, התאמות שנתפרשו תדיר על ידי ולטן כפרי המצאות של בעל ספר דברי הימים. תיאורים המשוללים כל יסוד היסטורי אכן מצויים לרוב בספר, ותדיר הם משקפים את מצב ידיעותיו ואת זמנו של המחבר המאוחר. אבל קיימים גם מקרים, שבהם לא הבין כבר המחבר – שחי בראשית המאה ה־ד', זמן רב לאחר חורבן בית ראשון, ובמציאות פוליטית, חברתית, דתית ותרבותית שנשתנתה לבלי הכר – את המקור הקדום שעמד לנגד עיניו, ופירש אותו באופן מוטעה, לפי מציאות זמנו.

לבסוף ראוי להדגיש גם את הצורך לעקוב אחר דרך חשיבתו ההיסטורית של בעל דברי הימים. דרך זו קרובה לעתים לדרך החשיבה המדרשית של התקופה הבתר־מקראית, ובמהלך הדיון הבאנו מספר דוגמאות, שמהן ניתן ללמוד כיצד הגיע המחבר להצגת דברים בדרך של היקש היסטורי (תדיר בלתי מבוסס) מתוך החומר הלא־רב שעמד לרשותו. חשוב איפוא לנסות ולהתחקות אחר פרשנותו של המחבר למקורותיו, תוך ניסיון להבין, כיצד הגיע בסופו של דבר להצגת הפרשיות המתוארות בחיבורו.

כללו של דבר, לא קיימים קיצורי דרך במחקר ספר דברי הימים כמקור היסטורי. כל קטע וקטע צריך להיבחן בקפדנות באמצעות כל כלי המחקר העומדים לרשותנו, תוך הימנעות מהצגת הנחות יסוד באשר למהימנותו ההיסטורית. רק דיון מורכב וביקורתי מעין זה עשוי להוליך לשימוש נכון בספר כמקור לחקר תולדות ישראל בימי בית ראשון. ובעקבות בירור שיטתי מעין זה ניתן אולי גם להגיע להערכה טובה יותר של סוגי המקורות שעמדו לנגד עיניו של מחבר ספר דברי הימים בעת שכתב את חיבורו.